

губернії. Масові козацькі рухи з устремлінням на Південь тільки переконували уряд у необхідності переселити козаків подалі від південного регіону, саме туди, де можна з користю для Імперії використати військовий та господарський досвід азовців, а згодом викоренити козацтво як стан. Усі ці фактори та гостра потреба Російської імперії у колонізації південно-східної окраїни держави, яка набувала значення найважливішого стратегічного регіону країни, визначила подальшу долю азовців. З переселенням майже половини населення козацького війська в західну частину Кавказького хребта доля Азовського формування була вирішена. Воно ліквідовувалось, а козацьке населення, що залишилось на попередньому місці поселення, було переведене до цивільних відомств: рядові козаки до розряду державних селян, а офіцери – до дворянства Катеринославської губернії. На Катеринославщині залишилися переважно ті мешканці, які примусово були приєднані до задунайців і змушені були виконувати військову повинність.

На думку автора статті, ситуація в сучасному козацькому середовищі може змінитися лише за умови зміни пріоритетів із військових на господарські і культурні. Це не означає, що козакам на державному рівні не може бути довірено охороняти кордони країни чи наглядати за правопорядком усередині держави. Сучасні козацькі формування можуть стати повноцінною національною гвардією, яка буде поставлена на службу народу. В цьому випадку необхідна і допомога держави – не стільки матеріальна, скільки юридична. Саме на державному рівні мають бути вирішені питання щодо юридичного статусу козацьких військ. Переконана, відродженому козацтву на Україні бути! Справжньому відродженню козащини сприятимуть також й інші чинники, а саме: коли до його лав увіллється молодь, що вболіває за народні справи, прагне кращого сьогодення та працює на духовно і матеріально багате майбутнє; коли теперішні козаченьки чітко усвідомлять, що по них судять про все козацтво і народ у цілому, відмовляться від своїх користюбних цілей і на перше місце поставлять служіння народу; коли між козаками і науковцями встановляться тісні зв'язки та налагодиться співпраця на ниві дослідження історико-культурної спадщини козащини. І тоді відроджене козацтво стане тією широкою суспільно-політичною і культурницькою течією, яка згуртує всі верстви українського народу і зможе цивілізованими методами вирішувати нагальні питання сьогодення в ім'я народу і для народу.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. – СПб., 1850. – Т. XI. – Ч. IV.
2. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва) (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 6. – Спр. 366.
3. Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3.
5. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Катеринослав, 1864.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – Т. 6.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1867. – Т. 39.
8. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 50.
9. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 55.
10. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 346.
11. РДВІА. – Ф. 877. – Оп.1. – Спр. 185.

Summary

In the article on the example of the Azov cossack troops the question of necessity of change of priorities is probed in a modern Cossack environment from soldiery on economic and cultural.

I. В. Савченко

ЗАПОРІЗЬКА СПАДЩИНА В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ УСТАНОВ АЗОВСЬКОЇ ТА НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ

З ліквідацією Запорізької Січі місцева адміністрація постала перед питанням вирішення подальшої долі запорізької спадщини. Руйнація Січі, включення за маніфестом запорізьких земель до Новоросійської губернії були тільки початком в процесі ліквідації традиційного устрою Вольностей. Перед місцевою адміністрацією постало питання адміністративно-територіального упорядкування нових земель, випрацювання і реалізація механізму, за допомогою якого запорізькі козаки мали бути включені до складу інших верств. При цьому нагальним питанням постає

переселення зимівчан до слобод. Для виконання цих завдань за короткий термін губернатори Азовської та Новоросійської губерній мали ввести повітово-провінційний поділ на території колишніх паланок, створити нові установи, визначити їх основні завдання і напрямки діяльності щодо запорізької спадщини. Весь цей процес перебував під пильним контролем генерал-губернатора краю – Г. Потьомкіна, який визначав основні завдання адміністрації. Водночас на момент ліквідації Січі місцеві губернатори, В. Чертков та М. Муромцев не мали розробленого механізму і достатнього досвіду для вирішення поставлених завдань. Діяльність губернських органів влади ускладнювалася браком інформації щодо Запорозьких Вольностей. При цьому досить гострим залишалося питання втеч запорозьких козаків за кордони губерній. І Г. Потьомкін, і губернатори М. Муромцев та В. Чертков чудово розуміли складність ситуації, тож перші зміни мали досить поступовий і обережний характер.

Зі включенням земель Запорозьких Вольностей до російських губерній одним з першочергових завдань стає державне упорядкування адміністративно-територіального устрою південноукраїнського регіону. Таке упорядкування конкретизувалось впровадженням політики уніфікації. Основним завданням політики уніфікації російського уряду в 70-х роках була ліквідація паланкового розподілу та впровадження загальноімперського адміністративно-територіального устрою на території Запорозьких Вольностей.

За маніфестом Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 року Запорозькі Вольності було передано до Новоросійської губернії і підпорядковано місцевому начальству [1, с.132]. Водночас передача Запорозьких Вольностей до однієї з південноукраїнських губерній не вирішувала питання адміністративно-територіального упорядкування регіону. Та для уряду був важливим лише факт включення запорозьких земель до російської адміністративної одиниці. Справа з розмежування земель переходить до місцевої адміністрації. Вже 18 липня В. Чертков отримує від Г. Потьомкіна ордер з розпорядженням розподілити запорозькі землі між новими губерніями. Згідно з рапортом, надісланим губернатором Новоросійської губернії М. Муромцевим Г. Потьомкіну, вже в липні 1775 року було вирішено, що до Новоросійської губернії відійдуть землі Вольностей по праву сторону Дніпра, до Азовської – по ліву [2, с.180]. 6 листопада 1775 року Г. Потьомкіним було надіслано губернаторам ордер з апробацією даного розподілу.

Одразу після ліквідації Січі місцева адміністрація досить обережно ставилася до територіальних змін. Незважаючи на розпорядження Г. Потьомкіна про заснування на території паланок провінцій, в 1775 році територіальний устрій земель колишніх Запорозьких Вольностей залишався без особливих змін. Запорозькі паланки просто перейменовувалися у повіти, причому зберігалися їх попередні назви. Так, в інструкції земському комісару П. Горлинському, яка була надана йому в грудні 1775 року вказувалося, що відтепер паланки Самарська, Протовчанська, Личковська, Барвінкостінківська та Кальміуська мають стати повітами. Окрім того, в Азовській губернії засновувалися Волновозький та Кальміуський повіти [2, с.117].

Посилення державного контролю на території Вольностей завдяки впровадженню державного адміністративно-поліцейського апарату впродовж 1775 – першої половини 1776 років дозволило здійснити наступний крок реформування територіального устрою в регіоні. На початку 1776 року було апробовано штати Азовської та Новоросійської губерній. За даними штатами було офіційно введено провінційно-повітовий устрій на території колишніх Запорозьких Вольностей. На запорозьких землях, що належали Новоросійській та Азовській губернії, було введено провінційний розподіл. Водночас кордони повітів знову ж таки значною мірою відповідали паланкам. На території колишніх Вольностей, що належали Новоросійській губернії, було засновано Слов'янську провінцію, до якої входили Слов'янський, Саксаганський, Інгульський повіти, та Херсонська провінція, до якої входили Херсонський, Кизикирменський, Новопавлівський повіти. За даними на 1776 рік на території запорозьких земель, що належали Азовській губернії були утворені повіти: Самарський, Личковський, Консководський, Кальміуський, Барвінкостінський та Протовчанський [3, с.58].

Втім, даний територіальний розділ не був остаточним. З утвердженням позицій російського уряду у південноукраїнському регіоні адміністративний устрій на території колишніх Запорозьких Вольностей втрачав свою специфіку. Для більшої зручності управління відбувався перерозподіл повітів, змінювалися їх назви, були створені нові адміністративні центри. На 1778 рік територія Азовської губернії поділялася вже на 9 повітів: Катеринославський, Олександрівський, Павлівський, Мариєнпольський, Таганрогський, Бахмутський, Торський, Натальїнський та Царичанський.

З моменту ліквідації Січі постало питання введення російських органів управління на території колишніх Вольностей. Величезна кількість питань з управління Новоросійською губернією визначає введення М. Муромцевим окремого інституту – головного командира запорозьких земель Новоросійської губернії. Ним стає комендант Новосіченського ретраншементу підполковник

П. Норов. Згодом повноваження П. Норова розповсюджувалися і на територію Азовської губернії. Слід зазначити, що М. Муромцев настільки квапився ввести окремий інститут з управління колишніми Вольностями, що сам генерал-губернатор отримав рапорт про призначення Норова тільки в серпні, тоді як вже в кінці липня 1775 року Норов мав інструкцію щодо управління колишнім Запорожжям.

Визначаючи напрямки діяльності головного командира, М. Муромцев намагався вирішити досить складне завдання: сформувати урядовий контроль над колишніми Запорозькими Вольностями і при цьому не сприяти посиленню втеч запорожців. За інструкцією, основними напрямками діяльності головного командира мали стати нагляд за пересуванням населення, упорядкування податків, призначення нової адміністрації. При цьому вже на початку настановлення новоросійський губернатор наголошує на поступовості ведення нових порядків, оскільки різка зміна запорожців “возмутить может” [4, арк.9]. Більше того – акцентується на необхідності справедливості рішень нової адміністрації, для збільшення її авторитету серед місцевого населення. Водночас П. Норов мав контролювати, щоб не виникало “возмущения” серед запорожців, при цьому йому дозволялося звертатися за допомогою до військових команд. Особливу увагу він мав приділити найбільш непевним, з точки зору російського уряду, запорожцям – сіромахам. Негативне ставлення уряду до них посилювалося тим, що вони не мали постійного місця мешкання. Що до них новоросійський губернатор ставить досить конкретне завдання: розподілити по зимівниках і зобов’язати господарів “дабы они их шатаются отнюдь не допускали, а за них отвечали и приучали б к хлебопашеству”. Окремо М. Муромцев зупинився на обов’язках головного командира щодо рибних промислів запорожців. Для російської адміністрації за найкраще було б заборонити займатися запорожцям рибальством, оскільки це створювало можливості для самовільних переходів населення. Та заборона займатися промислом, що складав основу господарювання запорожців мала здійснити гостре невдоволення. Тож М. Муромцев обмежується розпорядженням відпускати запорожців за письмовим дозволом головного командира. Окремо М. Муромцев зупинився на необхідності розпочати збирати податки, які вже до цього збиралися в регіоні. Важливим завданням головного командира визначається збір відомостей, чи не існувало якихось ще податків, що не відомі губернській адміністрації.

П. Норовим було розпочато процес формування на місцях адміністративного апарату, який мав здійснювати контроль над запорозьким населенням. Ним були призначені наглядачі до селищ з місцевої старшини та десятицькі [2, с.180].

Звичайно, що П. Норов при всьому своєму бажанні не міг належним чином здійснювати управління таким величезним регіоном, на наглядачів з запорозької старшини була надія невелика. Тому вже з осені 1775 року до новостворених повітів на запорозьких землях призначалися російські офіцери [5, с.120]. Їм надаються спеціальні інструкції з управління Запорозькими землями. В основі їх лежить інструкція П. Норову, але з певними змінами, що конкретизували напрямки діяльності місцевої адміністрації щодо запорожців.

За інструкцією секунд-майору П. Горлинському, до нього переходили всі галузі управління повітом. Він повинен був займатися вирішенням дрібних судових справ, збором податків, видачею білетів на проїзд, організацією пошти та ін. Знову ж таки, особливу увагу командир мав приділяти виконанню поліцейських функцій зокрема, контролю за переміщенням населення.

Інструкція П. Горлинському свідчить про намагання місцевої адміністрації посилити контроль над запорожцями, особливо над зимівчанами. Так, по прибутті в повіт П. Горлинський мав оглянути, де зимівники розташовуються, і з’ясувати, чиї вони. Водночас земський комісар мав сформувати адміністрацію для контролю за ними. П. Горлинський мав на кожні 3-5 зимівників, що знаходились поруч, вибрати з заможних хазяїв “по малороссийскому обычаю атаманом”. Посилювався контроль і до мешканців селищ: на кожні 10-15 дворів обирався десятицький. Їх головним обов’язком було наглядати за порядком в селах і доносити командирі. Таким чином, утворювалася система контролю за запорозьким населенням.

В даній інструкції вже відчувається увага губернської адміністрації і до традиційного господарчого устрою Вольностей. Традиційні галузі запорозького господарства: скотарство та промисли досить насторожено сприймалися урядом. За правління Катерини II отримує офіційне визнання ідея, що для державного збагачення найбільш прибутковим в сільському господарстві є хліборобство. І знову ж таки, традиційні заняття запорожців робили їх більш мобільними, а значить, менш контрольованими. Щоправда, і в цьому напрямку діяльність місцевої адміністрації має ще досить обережний характер. Окремо в інструкції наголошується на дозволі запорожцям займатися традиційними галузями господарства. Проте російський офіцер мав сприяти розповсюдженню серед запорожців хліборобства. Але обережно, без будь-якого явного тиску.

Дещо конкретизується механізм контролю за зимівчанами, що хотіли займатися рибним промислом. В інструкції чітко вказувалося, що командир був зобов’язаний видавати білети для

проїзду. Правда, документи потрібно було видавати “без всякой проволоочки и притеснений”. Але тепер білети було необхідно обов’язково забирати по поверненню козаків в повіт, щоб “и не вышли бы оные под именем их в другие подозрительные какие руки чего неослабно и насматривать” [2, с.183].

Як і на П. Норова, на земського комісара покладался розгляд судових справ, рішення за якими земської адміністрації чи отаманів не задовольнило запорожців. При цьому знову ж таки наголошувалося на необхідності справедливості судочинства: “а вы как штап афицер неведением узаконений отговариваться не можете, и для того по всем делам скорым и безкорыстным судом можете показать им очевидно, что сие правление для них несравненно полезнее против прежнего” [2, с.181]. Взагалі, в інструкції П. Горлинському неодноразово наголошується на необхідності справедливого управління, що мало бути кращим, ніж попереднє.

Точно так, як і в інструкції П. Норова, в настановленні П. Горлинському наголошувалося на необхідності приділяти особливу увагу сіромахам, а саме підселяти їх до заможних хазяїв, з яких бралися підписи або поручительства, що ті сіромахи залишаться в них на постійне місце проживання.

Щодо фіскальної діяльності, то знову ж таки нові податки на території Вольностей не вводилися. Збиралися лише ті, що існували раніше і були відомі уряду: “от будки ледовой и от погреба в год по пяти рублев от будки с ледовнею – в год по два рубли по пятьдесят копеек”. Відомості про податки потрібно було записувати в шнурові книги і щомісячно відправляти про них відомості в Азовську губернську канцелярію. Також до обов’язків Горлинського належало збирати відомості про податки, які існували раніше, але були невідомі уряду.

Слід зазначити, що російським командирам було досить складно виконувати свої обов’язки. В їх розпорядженні був адміністративний апарат, який складався переважно з тих же самих запорожців. Досить типовою була ситуація, коли офіцер, прибувши в повіт, довгий час розшукував командира з запорозької старшини, який досить спокійно відносився до наданих йому обов’язків, і перебував десь по своїх справах.

Окрім того, російські офіцери інколи просто побоювалися виконувати свої обов’язки, а саме робити облік зимівників. Поручик Корчагін, який був призначений командиром до Консьководського повіту, помилився у кількості зимівників більш ніж удвічі, оскільки вів перший облік зимівників здалеку.

У 1776 році на території Азовської та Новоросійської губерній були відкриті провінційні та повітові канцелярії. Оскільки управління колишніми запорозькими вольностями мало свою специфіку, були випрацьовані спеціальні інструкції щодо діяльності канцелярій. За інструкцією, що була надана Слов’янській провінційній канцелярії губернським товаришем Л. Алексєєвим важливим напрямком діяльності канцелярії було здійснення контролю над запорозьким населенням, його переміщенням та наявністю антиросійських настроїв. Для контролю за переміщенням населення воеводська канцелярія мала отримувати від земських комісарів щомісячно відомості про кількість населення [5, с.238]. Водночас ускладнюється механізм видачі тріхних документів. Відтепер для виїзду в іншу провінцію або за Дніпро необхідно було отримувати паспорти, за які вносилися податок – 25 копійок. При цьому відпускати можна було тільки за порукою “домовитих хазяев”. Члени канцелярії мали надавати настановлення земським комісарам, щоб вони разом з наглядачами контролювали зимівчан. Важливим напрямком діяльності провінційних канцелярій була також організація переведення зимівчан до слобод [6, с.23-33].

Окремо необхідно розглянути долю запорозьких зимівників. Частина із зимівників опинилася на поміщицьких землях, і їх мешканці згодом ставали поміщицькими підданими. Що стосується зимівників, що були розпорошені по державних землях, то вони перейшли до державних та військових слобід. При організації переселення зимівчан до слобід уряд керувався не тільки необхідністю заселення земель, але, перш за все, розумінням того факту, що запорозький зимівник після ліквідації Січі став осередком козацької автономії. Восени 1776 року Г. Потьомкін подав записку Катерині II, в якій замість існуючих 4 гусарських поселених полків, Сербського і Волоського полків, 2 ескадронів Грузинського, 3 ескадронів Угорського та 2 ескадронів Московського легіонерів пропонувалося створити 9 гусарських та 6 пікінерних полків. До нових полків приписувалися величезні регіони у Азовській та Новоросійській губерніях, на яких проживали запорозькі козаки [5, с.355]. Окрім того, відводилися спеціальні місця в губерніях для формування державних слобід з колишніх запорожців. Втім, одразу після ліквідації Січі доля запорозьких зимівників викликала певні сумніви у місцевої адміністрації. Так, М. Муромцев, влітку 1775 року оглянувши місця, де розташовувалися зимівники, запропонував Г. Потьомкіну не переселяти зимівчан, а просто підселяти до них переселенців, і таким чином утворюються нові слободи. Але генерал-губернатор не підтримав дану пропозицію. Залишивши зимівчан по своїх

місцях, місцева адміністрація на довгий час ускладнювала собі здійснення нагляду за ними. Окрім того, зимівники розташовувалися в найкращих для господарювання землях, які були предметом зацікавленості адміністрації.

Водночас нові слободи створювалися не завжди в найкращих місцях для поселення. Так, в Азовській губернії державні слободи створювалися по річці Берді, берегу Азовського моря, від фортеці Петровської до річки Кальміуса, які за характеристикою самого ж губернатора були: "в местах безлесых, от прочих жителей отдаленных" [7, арк.253]. Звичайно, перспектива життя у новостворених слободах запорожців не влаштувала, а тому, не дивлячись на зусилля місцевої адміністрації, вони мешкали на старих місцях. Але генерал-губернатор намагався прискорити процес. В 1777 В. Чертков за вимогою Г. Потьомкіна складає програму, яка мала заохотити козаків переходити до державних слобід [7]. За пропозицією азовського губернатора, всі запорожці, що переселялися до слобід, звільнялися від податків, постоїв, окрім самих необхідних. Їм дозволявся також вільний продаж горячого вина, без сплати податків. Оскільки в тих місцях був брак деревини, тим, хто переселявся, видавався ліс для будівель. Щодо тих, хто залишався по зимівниках, то вони все ж звільнялися на три роки від сплати поземельних податків, але вдвічі зростала підводна повинність. Окрім того, заборонялося будь-куди видавати паспорти. Проте, незважаючи на ці заходи, запорожці залишалися по зимівниках. Однак з кінця 70-х років, внаслідок укріплення зовнішньополітичних позицій Російської імперії, ситуація у краї почала змінюватися. Російський уряд почував себе більш впевнено на південноукраїнських землях, і розпочав наступ на зимівники. Навесні 1779 року Новоросійський губернатор М. Язиков наказав сповістити усіх зимівчан про обов'язкове переселення до слобід. Знову ж таки розроблюється програма з переселення, в основі якої лежить проект В. Черткова. Бажаючим переселитися надавалися численні пільги. Козаки зберігали за собою зимівники, хутори для утримання худоби, звільнялися від утримання пошт, державних і військових нарядів, усіх податків на два роки, їм надавалися білети для отримання казенних лісів. Дозволялося за бажанням переселятися в слободи в інших повітах. З тих, хто не бажав переходити, у повній мірі збиралися податки. Вони мали нести весь тягар постоїв військових команд [6, с.45-48]. Порівняно з попередніми проектами конкретизується механізм контролю за переходом зимівчан. На місце, де має бути засновано державну слободу, призначався наглядач, і йому надавався список тих, хто має оселитися. При будь-яких відмовах він мав одразу доносити до канцелярій. На середину 80-х років XVIII століття зимівники перетворилися у слобідські хутори. Але, на думку А.В. Бойка, зміна назви не змінила суті, зимівчани продовжували мешкати тепер уже в хуторах, збудувавши у містах будівлі [8, с.22].

Отже, впродовж 1775-76 років місцева адміністрація Новоросійської та Азовської губернії була змушена випрацьовувати спеціальні механізми для врегулювання питань, пов'язаних з запорозькою спадщиною. Водночас традиції запорозького устрою за період з ліквідації Січі і до початку 80-х років, незважаючи на намагання адміністрації, так і не відійшли остаточно в минуле. Змінився значною мірою традиційний територіальний поділ, було сформовано нову адміністрацію, проте запорожці продовжували займатися традиційними видами господарювання і в більшості своїй залишалися жити по своїх зимівниках.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб., 1830. – Т. XX.
2. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя, 1999.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1976.
4. Дніпропетровський історичний музей. – КП-166459/АФД-137.
5. Самко І.В. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775-1776 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Вип. 5. – Київ, 1999.
6. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений. – Екатеринослав, 1914.
7. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Част. 9: "Бумаги к князю Г.О. Потемкину по Новороссийской губернии за 1764 г."
8. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.

Summary

The article explores the events before Zaporizka Sich liquidation. The author shows that Zaporizhzhyan cossacks struggled actively for their rights and liberties, causing numerous conflicts with the Russian administration.